

NORMATYVUMO RAIŠKA VĖLYVOSIOSE LIAUDIES DAINOSE

JURGA SADAUSKIENĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

Straipsnio objektas – populiaros, normatyvinio pobūdžio literatūrinės kilmės dainos, paplitusios bei išvirtinūsios folklorinėje tradicijoje XIX a. antrojoje pusėje ir iki šiol atsimenamos pavienių tautosakos pateikėjų.

Darbo tikslas – įvardyti esminius liaudies dainų normatyvinės raiškos ypatumus ir per juos bent iš dalies atskleisti folklorinės tradicijos gyvybingumą bei veikimo mechanizmą.

Tyrimo metodai – folkloras vertinamas sociokultūriniu, poetiniu, struktūriniu aspektais, lyginamas su kitomis to paties laikotarpio verbalinės kūrybos tradicijomis.

Teksto normatyvumas – tai teksto intencija tvirtinti, perteikti ir aiškinti tam tikras tiesas bei normas. Normatyvumas pagrįstas tikėjimu teksto galia formuoti adresato požiūrį tam tikrų teiginių, vertinimų bei normų atžvilgiu ir pastarųjų primetimu kuriai nors, paprastai socialinei, veiklai, reiškiniui ar vertinimui. Normatyvinio teksto turinį sudaro normatyvinės etikos ar praktinės filosofijos teiginiai, kurie tiesiogine ar perkeltine prasme yra pateikiami kaip universalios tiesos ar taisyklės¹. Normatyvumo raiška – tai būdai, kuriais reiškiamą bei įteigiama kokia nors tiesa ar norma. Normatyvumas būdingas ir grožinei, ir negrožinei literatūrai. Ypatingas yra senosios grožinės literatūros ir tradicinio folkloro normatyvumas. Tiek senieji rašto, tiek folkloro kūriniai yra sinkretiški, tad gali būti analizuojami kaip polifunkcinė kūryba, kaip „universalios ideologijos forma“, kuri kadaise „apėmė visą visuomenės savimonės sferą“². Tokiu atveju normatyvumas – viena esminių sinkretinių tekstų intencijų, veikiančių jų meninę raišką.

XIX a. lietuvių tradicinėje kultūroje vyksta didelis lūžis – joje ima aktyviai dalyvauti literatūrinė kūryba. Šio proceso priežastys – sociokultūriniai pokyčiai tradiciniame kaime, skirtingų socialinių sluoksnių ir jų kultūrinių tradicijų suartėjimas. Tuo metu sukurtuose tekstuose susipina kaimiška folklorinė ir įvairių socialinių sluoksnių literatūrinė patirtys. Kadangi pasaulietinė ir religinė šio laikotarpio literatūra, prieinama liaudžiai, yra daugiausia normatyvinio pobūdžio, tad būtent folklorinio ir literatūrinio normatyvumo sąveika yra bene intensyviausia, labiausiai

aktualizuota ir įsisąmoninta iš visų kitų verbalinės* kūrybos aspektų. XIX a. poetinėje kūryboje folklorinis ir literatūrinis pasaulio suvokimas, žinojimas tarsi kovoja tarpusavyje, siekdami kuo aiškesnio ištariamo bei kuo didesnio dalyvavimo kultūros vyksme. Folklorinė ir literatūrinė, liaudiška ir švietėjiška, pasaulietinė ir religinė savimonės tarsi ieško galimybės būti tekste ir tokiu būdu dalyvauti gyvenime. Lietuvių kultūros ir literatūros tyrinėtojų šis procesas ne kartą aktualintas. Kol kas daug mažiau dėmesio jam skiria folkloristika, nors jos rankose yra folkloras – vienas svarbiausių (jei ne pats svarbiausias) epochos atmosfera, žmonių savimonę ir mentalitetą liudijančių dokumentų.

XIX a. liaudies dainų normatyvumas tyrinėtinas dėl keleto priežasčių. Dainos, dainuojamos būrio ar būriui žmonių, visuomet atspindi vieša tapusią bendruomeninę normą, parodo, kokia normatyvinė retorika patraukli ar bent jau toleruojama. XIX a. viduryje ir ypač pabaigoje liaudies dainų normatyvumas bei jo raiška smarkiai kinta – liaudyje išpopuliarėja pabrėžtinai didaktinio, agitacinio pobūdžio tekstai, išsiskiriantys ne tik nauja socialine tematika, aktualijomis, bet ir leksika, strofika, įvaizdžiais, poetika bei retorika. Antra vertus, tai epocha, kai formuojasi lietuvių individualioji poezija. Ji dažniausiai plinta bei gyvuoja dainuojama ir ilgainiui įsilieja į bendrą dainų tradiciją. Daug ką perėmusi iš sinkretinės literatūros tradicijos, įsipareigojusi šviesti ir ugdyti prastuomenę, lietuvių poezija yra suvaržyta tiek normatyvinio literatūrinio diskurso, tiek proginių ar pramoginių eiliavimų tradicijos kanonų. Vėlyvosios dainos turi būti suvokiamos kaip modernėjančios folklorinės ir populiarios bei gana archajiškos literatūrinės tradicijų sintezės rezultatas, o dainų normatyvumas analizuotinas istoriškai – kaip tradicijos savaiminės raidos ir išorinių įtakų veikimo atspindys.

Dainų normatyvinė, šviečiamoji galia buvo pripažįstama pačių kūrėjų ir platintojų. Jos buvo pasitelkiamos kaip efektyvi priemonė paveikti socialinę aplinką ir spaudos draudimo metais buvo kone vienintelis būdas tautiniams siekiams viešinti. Kaip rašo Rimantas Vėbra, XIX a. pabaigoje, siekiant gerinti žmonių švietimą, be kitų planų, rekomenduota „įtaisyti atviras, nepaslaptines, giesminyčių ir daininyčių draugystes, kurios kartu turėtų būti platintojomis lietuviškų knygų ir laikraščių ir auginimo lietuviškos idėjos“³. Daug didaktinių dainų sukurta bažnyčios tarnų dar Blaivybės sąjūdžio laikais. Be jokios abejonės, dauguma tų dainų visų pirma buvo dainuojamos bažnytiniuose saviveiklos choruose, draugijų susibūrimuose siekiant moralinio, patriotinio visuomenės ugdymo. Tik vėliau dalis jų pritapo kaimo kasdieniame ir šventiniame repertuare.

XIX a. turime gana įvairią ir turtingą didaktinę literatūrą – apysakas, vaizdelius, religines legendas, pasakėčias, pamokomas biografijas, pamokslus, religinius skaitinius, moralines vertes pabrėžiančią proginę poeziją, pagaliau populiariąją mokslinę spaudą ir įvairius agitacinius eilėraščius⁴. Tačiau kas patikrins, kiek jos buvo

---

* „Verbalinis“ šiuo atveju vartojamas remiantis H. Jason klasifikacija. Čia ši sąvoka apibrėžia visus žodinius ir rašytinius tekstus, aukštąją žodinę literatūrą bei raštiją ir juos atskiria nuo kitų kultūros reiškinių, kuriuos pastaruoju metu įprasta vadinti „tekstais“ (plačiau žr.: *Heda Jason*. Literatūra, raštija, verbaliniai tekstai: kas yra tai, ką nagrinėjame? – Tautosakos darbai, [t.] XIV(XXI). V., 2001, p. 237).

perskaityta, o kiek sudeginta prakurui. Knygų tiražai ir leidimų skaičius šį tą pasako apie skaitytojų domėjimąsi literatūra, bet tikrai neatsako į klausimą, kaip žmonės ją suvokė, ko joje ieškojo ir ką rado. Didžiausiu tiražu leisti kūriniai ir labiausiai į žmonių atmintį įstrigę XIX a. literatūriniai tekstai nėra tie patys. Nepamirština, kad dauguma sodiečių paskaitydavo „ant pometies“ tik maldaknygę ar katekizmą⁵. Tuo tarpu daina atskleidžia tai, kas plaukia iš širdies, kas nusipelno išlikti atmintyje ir būti viešai ištarta, išdainuota.

Iš literatūrinės kilmės dainų folklorinės adaptacijos dėsninumų matyti, kuo virto oficialioji religinė, pažangioji švietėjiška mintis, įsitvirtindama žmonių mąstysenoje, kuo tapo literatūrinė didaktika, įsiliedama į folklorinio repertuaro vagą, prie jo prisiderindama. Populiariausi, gyvuojantys žodiniu būdu, folklorinę adaptaciją patyrę didaktiniai tekstai ir yra svarbiausias mūsų tyrimo objektas.

Populiarių vėlyvųjų liaudies dainų normatyvumą analizuosime keliais aspektais; jo specifiką atspindės: 1) pasaulėvaizdis; 2) teksto raiškoje bei vartosenoje atsiskleidžiantis sinkretizmo laipsnis; 3) folklorinės ir literatūrinės tradicijų poveikio intensyvumas; 4) tipingiausi struktūriniai, retoriniai, poetiniai normatyvumo raiškos ypatumai.

Vėlyvųjų dainų pasaulėvaizdis

Apibūdinant vėlyvasias dainas pirmiausia reikėtų konstatuoti jų pasaulėvaizdžio naujumą. Vėlyvųjų dainų tradicija atspindi naujų, tradiciniam folklorui nebūdingų reiškinių, dalykų aktualumo augimą tradicinėje kultūroje bei kintantį santykį su pasauliu. Vėlyvosiose dainose ne tik plėtojamos tradicinės temos – šeimos santykiai, darbas, šventės, gamta, individualūs jausmai, bet atsiranda ir naujų žanrų – parapijinės (Mykolo Biržiškos terminas), tremties, emigracijos, sukilimų, nacionalinio išsivadavimo judėjimo dainos. Jose daugiau ar mažiau atsispindi sociokultūriniai veiksniai, labiausiai lėmę pokyčius tradicinėje kaimo kultūroje; tai – baudžiamos panaikinimas, augantis ekonominis savarankiškumas, bažnyčios demokratėjimas, Blaivybės sąjūdžio inicijuotas įsirašymas į blaivininkų knygas, didėjantis raštingumas ir skaitymo pamėgimas, mokytojų vertinimas. Pilietinio sąmoningumo augimui svarbus buvęs dalyvavimas sukilimuose – apdainuojami mūšiai, sukilimų vadai. Daug ką dainų tradicijoje keitė emigracijos patirtis, tremtis: išlydinti į Sibirą kunigus, sukilimų dalyvius turbūt pirmą kartą dainoje išreikštas tikras palankumas ir užuojauta kito socialinio sluoksnio žmogui, o išeivijos dainose – suvokimas, kad visa geografinė Lietuva yra ta pati tėviškė, čia pritapo labai natūraliai ir bene anksčiausiai.

Nauji objektai, atsiradę dainose, perkelia vaizduojamojo pasaulio ribas, pakeičia vertes, jų hierarchiją, žiūrėjimo ir vertinimo poziciją. XIX a. kaimo bendruomenės akiratis plečiasi nuo savojo kiemo, artimiausio dvaro ir bažnytkaimio ribų iki visos tėvynės, tremties vietų rytuose ir emigracijos į vakarus. Ir kaimo bendruomenės nariai dainose vadinami jau ne tik šeimos narių vardais ar kaimynais, kūmais, bet miestelio, kuriame gyvena, vardu, lietuviais, katalikais. Vis daugiau atsiranda dainų, kuriose ciklinę laiko sampratą keičia linijinis, istorinis laikas: paplinta dainos apie gyvenimo trumpumą ir laimės nepastovumą, amžinumą ir laikinumą, ski-

riama dėmesio konkreitiems istoriniams įvykiams, prabylama apie socialinių ir istorinių pokyčių galimybę. Žmogus save suvokia ne vien kaip gamtos ir artimiausios socialinės aplinkos dalį, bet ir kaip individą, kurio po mirties laukias Dievo teismas. Dainos subjektas aplink save jau mato ne tik sodą, lauką, darbus, ne tik linksminasi ar verkia, dalyvauja apeigoje, rūpinasi šeimos kūrimu, bet stebi bažnyčių statybas, mąsto apie moralę ir socialines problemas, socialinių papročių ir normų nepastovumą. Naujas pasaulėvaizdis ir kintantys socialiniai santykiai formuoja naują normatyvinį diskursą: gyvenimo tiesų mokomi ne tik sūnelis, dukrelė, martelė, bernelis, bet ir „broliai ir seserys“, priklausantys tai pačiai religinei ar tautinei bendruomenei. Nepaisant didelio žmonių religingumo ir šventųjų raštų įtakos, folklore sunkiai įsitvirtina krikščioniška žmogaus samprata: žodžiai *siela*, *kūnas*, *kvapas*, *širdis* vartojami sinonimiškai ir kiekvienas jų nusako visą asmenį. Vėlyvosiose dainose žmogus vis labiau matomas kaip socialinis vienetas. Tiek jis, tiek jo socialinė erdvė vertinami gana griežtai ir schemiškai, dažnai pasitelkiant opozicinį, hierarchinį vaizdavimą: savas – svetimas, padorus – netikėlis, gražus – bjaurus, dangus – pragaras, bažnyčia – karčema ir pan.

Pateikdama sąlygiškai modernesnę aplinkos, socialinių normų bei individo refleksiją, folklorinė dainų tradicija stabilizuoja ir normina sociumo santykį su tuo, kas nauja. Folkloriniame tekste pasaulėvaizdžio demonstravimas visuomet yra normatyvinio, psichologiškai stabilizuojančio, morališkai tvirtinančio pobūdžio. Kaip teigia lenkų folkloristė Dorota Simonides, folkloro pasaulėvaizdis, išpuoselėtas tradicinės kultūros atstovų, „teikė žmogui stabilumo jausmą, tapdavo socialinio gyvenimo reguliuotoju ir atlikdavo ypač svarbią žmonių integravimo į vieną bendruomenę funkciją. Taigi veikė taip, kad žmogus niekuomet nesijautė vienišas“⁶. Naujo pasaulėvaizdžio įsitvirtinimas žymi naujų verčių ir normų atėjimą į tradicinę kultūrą ir kartu tradicijos gebėjimą atlikti stabilizuojamąją funkciją.

Vėlyvosiose dainose pasaulio vaizdas konstruojamas labai intensyviai, gal net vientisiau, detaliau ir motyvuočiau nei tradicinėse dainose. Galima skirti kelis pasaulėvaizdžio kūrimo modelius: 1) ciklinis gamtiškasis (kai kuriose gamtos dainose apie metų laikus, pvz., „Linksmumas, gražumas pavasarėlio“, „Šalta žiema šalin eina“); 2) istorinis nuopuolio ir prisikėlimo (būdingas dainoms apie istorinius įvykius, neįprastus atsitikimus, kur yra Dievo bausmės motyvas, taip pat nacionalinio išsivadavimo dainoms, pvz., „1818 metuose“, „Vilniaus miestely patapas buvo“, „Oi lietūs, lietūs, pagados nebuvo“); 3) sakralaus centro įkūrimo (dainose apie bažnyčių statymą, pvz., „Aukštam kalnely prie Nemunėlio“, „Linkuvos bažnyčia“, „Jurbarko bažnyčia gražiai mūravota“, „Per Pasvalio lauką srauni upė teka“); 4) opozicinis gero – blogo gretinimas (didaktinės bei doros dainos, kuriose svarstoma apie žmones, jų papročius, elgseną anksčiau ir dabar arba savo ir svetimo, kaip tinkamo ir atmetino, refleksija, pvz., „Ant kalnelių, ant aukštųjų“, „Kaimyno laukas jau apartas“ ir kt.)⁷. Išvardytieji pasaulėvaizdžio kūrimo modeliai yra perimti iš rašto tradicijos, tačiau iš dalies atitinka ir folklorinių mitų, legendų ar etiologinių sakmių simbolines struktūras, gali būti laikomi šių tradicinių žanrų pakaitais. Pavyzdžiui, dainose apie potvynius ar badmečius įvykis yra ne tik vaizduojamas, bet ir aiškina-

mas kaip tam tikra Dievo bausmė už žmonių nuodėmes, kaip įvykis, kurį lydėję ypatingi ženklai. Panašiai normatyvumas teigiamas ir etiologinėse sakmėse, kai koks nors reiškinys laikomas Dievo veiklos žemėje pasekme.

Vientisas pasaulėvaizdžio kūrimas, poreikis esamybę aiškinti iš mitinės perspektyvos ir kartu atvirumas aktualijoms bei naujiems diskursams tiriamu metu nebūdingas jokiam kitam folkloriniam ar literatūriniam prozos žanrui. Tai leidžia kalbėti apie išskirtinę normatyvinę dainų, dainuojamosios poezijos vertę tiek folklorinių, tiek literatūrinių žanrų sistemose. XIX a. dainuojama eiliuota kūryba priartėja prie epo, mito, kurie rašto neturinčiose kultūrose laikomi svarbiausiais ideologiniais, normatyviniais tektais.

Naują folkloro sociokultūrinę situaciją Egidijus Aleksandravičius linkęs apibūdinti kaip žodinės kūrybos iškėlimą į oficialiosios kultūros paviršių tautinio atgimimo laikotarpiu⁸. Manytume, kad dainos labiau nei kiti folkloriniai žanrai tampa visaverčiu lietuviškos kultūros reprezentantu ir kartu tinkama forma normatyviniams diskursams. Jomis kaip rupu naudojami keli autoritetai: tradicinės bendruomenės balsas, bažnyčia, švietėjiška, patriotiška ir revoliucinga šviesuomenė. Spauda ir rankraštinė poezija daugiau perteikia šviesuomenės, bažnyčios poziciją, o populiariausi vėlyvųjų dainų variantai – tradicinės bendruomenės požiūrį, normas. Tai verčia mąstyti apie kelis vienu metu lietuviakalbėje kultūroje egzistuojančius autoritetus, požiūrius, pasaulėvaizdžius, kelias vertybines sistemas ir normatyvinius diskursus nevienalytėje XIX a. visuomenėje.

Žmogus, susidūręs su dviem ar trimis kultūrinėmis tradicijomis, jau gali rinktis, gali mąstyti ir interpretuoti. Tokio „mąstymo“, dažniausiai dviejų tradicijų – folklorinės ir religinių raštų ar folklorinės ir anoniminės poezijos – ribose, gausu vėlyvųjų dainų tekstuose. Paprastai liaudiškąjį mentalitetą linkstama apibūdinti kaip sinkretišką, inertišką, nereflektvų⁹. Jam opoziciją sudaręs aukštesnių socialinių sluoksnių menas ir profesionalių kūrėjų novatoriškumas, savivoka. XIX a. dainų tradicija rodo, kad išties buvo nueitas ilgas minties kelias, kol tradicinė kultūra išaugo į tautinę kultūrą. XIX a. folkloro sinkretizmas nevienalytis. Skirtingi vėlyvojo folkloro tekstai, žanrai, jų vartojimo atvejai atskleidžia specifines folklorinio ir literatūrinio sinkretizmo apraiškas, liudijančias esminius tradicinės mąstysenos pokyčius. Vėlyvųjų dainų, ypač didaktinių, normatyvumo raiška gali padėti identifikuoti kintančio folklorinio sinkretizmo savitumus.

Tradicinio folkloro ir populiariosios literatūros sinkretizmas

Tarp abiejų – tradicinio folkloro ir populiariosios literatūros – tradicijų yra daug bendra. Jose normatyvumas glaudžiai susipynęs su meniškumu. Sinkretiniai literatūros ir folkloro tekstai dar nėra praradę tiesioginio apeliavimo į realų klausytoją intencijos ir jų normatyvumas skirtas socialinei tikrovei paveikti. Be to, tai palyginti mažai specializuoti tekstai. Kartu tai kūryba, kurioje meninės įtaigos priemonės, taip pat ir normatyvumo raiška yra griežtai reglamentuotos: folklore raiškos kanoną yra netiesiogiai nustačiusi tradicija, literatūroje – retorinės ir poetinės teorijos, tam

tikros žanrų ribos. Abiejose tradicijose gana ribotas meninės raiškos priemonių arsenalas, kurį vartojant individuali išmonė bei išraiška nublėsta prieš poreikį kalbėti tinkamai, suprantamai. Raiškos individualumas, originalumas, meninio skonio subtilumas folklore bei sinkretinėje literatūroje dar nėra tapę pagrindiniais meninės vertės kriterijais.

Folklorinio ir literatūrinio teksto sinkretizmą skirs pasaulėvaizdžio sinkretizmas ir kūrybinio veiksmo bei poetinės tradicijos refleksijos ypatumai, taip pat paties teksto funkcionalumas.

Tradicinės senosios dainos sinkretiškumas* yra maksimalus. Vaizduotė ir aki-vaizdas faktas, saviraiškos poreikis ir noras paveikti klausytoją čia dar nėra atsiskyre. Nuostaba ir žinojimas, momento patirtis ir tradicijos atmintis, stebuklo tikimybė ir būtinybė pasirūpinti savo likimu – tai įtampos, valdančios dainų lyrinį subjektą. Literatūrinė poezija šiuo požiūriu diferencijuota. Skirtinguose poezijos žanruose nusistovėjęs nevienodas dėmesys emocijų, pasaulėžiūros ar įvykio perteikimui. Rašytinėje poezijoje (pasakėčioje, idilėje, odeje) poetinis vaizdas tėra tam tikros normatyvinės ideologinės, moralinės minties iliustracija ar racionalaus aplinkos stebėjimo pavyzdys.

Folklorinis tekstas – konkretaus veiksmo, realybės momento, socialinio bendravimo dalis – negali pats savęs reflektuoti, jis suvaržytas žmogaus atminties ir momentinio suvokimo galimybių. Rašytinis pavidalas literatūrą daro laisvą nuo konkretaus momento, susitikimo situacijos, bet kartu įpareigoja daugiau aiškinti ir vaizduoti, pateikti meninę fikciją kaip realybės atitikmenį. Būtent taip – kaip į realybės atitikmenį – į literatūrinio teksto pasakojimą ir vaizdą reaguoja žmogus, kurio santykį su tekstu suformavo folklorinė tradicija. Jis linkęs tikėti tekstu kaip savo akimis ir ausimis. Todėl ši literatūra turi būti vaizdi ir vidine logika atitikti tradicinį suvokimą. Kad ir kokia nemeniška atrodytų tų laikų didaktinė literatūra, bet šiuos reikalavimus ji atitiko.

Senųjų dainų normatyvumas iš dalies nulemtas ir pačios folklorinės tradicijos refleksijos nebuvimo. Šiose dainose nerasime požiūrio iš šalies nei į tradicinę kultūrą, nei į poetinę kūrybą. Vestuvinė daina lydi apeigą, nusako jos vyksmą, bet nevaizduoja pačios tradicijos iš laiko ir erdvės atstumo, nenusako jos vertės, reikšmingumo žmogaus ar bendruomenės gyvenime. XIX–XX a. pirmojoje pusėje lietuviai kaip ir neturi tradicinių dainų parodijų.

Tradiciniame folklore normatyvinė tekstų funkcija nėra ypatingai išreikšta bei aktualinama. Dėl folkloro sinkretiškumo normatyvumas pinasi su kitomis kūrybos funkcijomis – estetinė, rekreacine, apeigine, magine. Nėra tradicinio dainų žanro, kuriuo būtų ko nors primygtinai mokoma, kas nors aiškinama, įrodinėjama. Žmogaus etinis santykis su pasauliu, grožio idealas ar dorovinės vertybės randasi lyg savaime nujaučiama poetinio patyrimo dalis. Meniškumas, poetinė raiška, eilavimo

---

* Šiuo atveju sinkretizmą suvokiame ne tik kaip meno primityvumo bruožą ar kelių meno rūšių – poezijos, muzikos, vaidybos – jungimą, bet kaip turinio ir raiškos nediferencijuotumą, kultūrinį, socialinį polifunkciškumą, pačių tekstų ir jų vartojimo atvejų refleksijos nebuvimą, pagaliau kaip dainų pasaulėvaizdžio sinkretiškumą.

meistrystė tradicinėje dainoje nėra naudojami normatyvumui įteigti. Kaip tik dėl to tradicinės baladės siužetas ne visuomet yra lydimas moralo, o meilės ar vestuvinių dainų patarimai – tai pirmiausia gyvo dialogo dalis.

Visai kitaip XIX a. atrodo literatūrinė tradicija. Liaudžiai skirta populiarioji literatūra yra diferencijuota pagal socialinę vertę ir funkciją: informacinė, moralinė, pažintinė, mokomoji. Kiekviena jų turi savo žanrus, stilistiką, normatyvumo raiškos būdus. Ryškiausias jos bruožas yra didaktizmas – atviras, tiesmukas moralizavimas, mokymas, tam tikrų tiesų teigimas. Literatūriniame populiariame tekste poetiniai vaizdai yra vartojami tam tikram teiginiui iliustruoti. XIX a. poezija turi daug bendra su didaktine proza, jos racionalumu, logiškumu, nuoseklumu.

Tekstų normatyvumui svarbus ir savitas adresato ir adresanto santykis. Tradicinė daina yra skirta individualiam ar bendruomeniniam dainavimui ne scenoje, tarp savųjų. Net tuomet, kai dainoje girdimi du balsai – vyrų ir moterų, vieno ir kito vestuvininkų pulko ar kaimynų šmaikštaus pasižodžiavimo – tai visų pirma bendravimas su kitais sau lygiais žmonėmis. Tokia daina išreiškia neįsisąmonintą bendruomenės pasaulėvaizdį ir tradicinį normatyvumą. Nutolintas adresato bei adresanto santykis, kalbėjimas iš aukšto, iš viską žinančio pozicijų paveldimas iš bažnytinės retorikos ir didaktinės literatūros. Bažnytinė ir švietėjiška literatūra yra žinojimo perdavimas nežinančiam per laiko ir erdvės atstumą.

Vėlyvųjų didaktinių dainų sinkretiškumas

Vėlyvoji daina linksta į racionalesnį nei tradiciniame folklоре pasaulio vaizdavimą. Jose lyrinio subjekto apdainuojamas aplinkinis pasaulis yra pastebėtas, apibūdintas, įvertintas ir kur kas mažiau susietas su emocine savijauta. Didaktinėse dainose pasigirsta aforizmų, apibendrinimų, kurie tarsi pasakėčios rėmas jungia visą tekstą. Vėlyvoji daina į gyvenimą jau pateikia reflektyvų požiūrį iš šalies. XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje sukuriama naujoviškų dainų apie vestuves, apie gyvenimą ir jo prasmę, apie gamtą, apie miestelius, tėviškę, karą... Negalėtume teigti, kad XIX a. dainose atsispindi poetinės dainų tradicijos refleksija, tačiau tekstuose subjektas pasirodo kaip gerai įsisąmoninės dainavimo svarbą. Jis tarsi stebi save dainuojantį ar patį atlikimo veiksmą iš šalies: *Pasimsiu knygele, atskleisiu daineles, Pradėsiu dainuoti meilingus žodelius* <...> LMD I 376(28).

Kad normatyvinė vėlesniųjų dainų vertė galėjo būti įsisąmoninta jų atlikėjų, rodytų itin gausi įvairovė dainų, sukurtų pagal didaktinės literatūros principą: apibendrintas teiginys ir įrodymas arba – vaizdelis ir išvada, skatinimas ar raginimas. Tokią mintį perša ir XIX a. rankraštinųjų dainynėlių turinys. Daugumoje jų vyrauja tik labai padorūs tradiciniai ir idėjiškai angažuoti literatūrinės kilmės dainų tekstai. Šie rinkiniai liudytų augančią ideologinių, normatyvinių tekstų paklausą ir tai, kad būta tradicijos viešumoje deklamuoti pamokomas eiles.

Vėlyvosios dainos pagal intenciją ir stilistiką kur kas labiau diferencijuotos nei tradicinės. Vienos jų informuoja, nupasakoja įvykį, kitos moralizuoja, tvirtina požiūrį, socialinę poziciją, dar kitos agituoja.

Tokio atitolinto žiūrėjimo į pasaulį, save ir poetinę raišką ištakos glūdi rašytinėje tradicijoje, konkrečiau – to laiko populiariosios poezijos kanonuose. Vėlyvoji daina perima gebėjimą kalbėti apie objektus, tiesiogine kalba perteikti kuriančiojo savimonei ir socialines intencijas (tik nepajėgia išlaikyti minties ir stiliaus nuoseklumo). Įvairūs kontaminavimo atvejai rodo, kad dainos praranda tradicinę funkcionalumą, nebeturi apibrėžtos vartojimo srities. Didaktiniai motyvai, atskiri didaktinių dainų posmai lipinami prie įvairių žanrų dainų net tada, kai stilistiškai ir pagal turinį jie ten netinka. XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje net ir senoji daina tarsi vaduojasi iš tradicinės funkcinės priklausomybės.

Konstatavus, kad vėlyvosios dainos yra artimos individualiajai poezijai, natūralu būtų jas laikyti dainuojamaisiais šios poezijos variantais. Tačiau iš tiesų vėlyvosios dainos yra veikiamos kelių tradicijų. Tiesmukas moralizavimas XIX a. poezijoje – tiek religinėje, tiek pasaulietinėje – ne itin ryškus. Tikėtina, kad tokį vėlyvųjų dainų stilistinį ypatumą veikė skaitomiausi prozos tekstai, savitas literatūrinio stiliaus – prakilnaus, racionalaus, moksliško ir patikimo – „įvaizdis“ liaudyje. Ne mažiau svarbi ir pakitusi dainų atlikimo situacija: naujoviškos dainos neretai dainuojamos klausytojams tiek sodiečių namuose, tiek atliekamos bažnytinio ar draugijos choro bažnyčioje, šventoriuje ar scenoje. XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje atviras moralizavimas tampa tarsi savotiška populiariosios poezijos ir dainos poetinė norma. Tuo pat metu individualioji poezija suka kita linkme – į romantizmą, simbolizmą, estetizmą.

Taigi galime sakyti, kad vėlyvosioms dainoms būdingas daugiau literatūrinis nei folklorinis sinkretizmas, tačiau jų literatūriškumas negali būti tapatinamas su to laiko individualiosios poezijos specifika. Toliau vertėtų klausti, kokį pasaulėvaizdį ir normatyvumo raiškos būdus tiesiogiai iš rašytinės poetinės tradicijos pasisavina populiariosios didaktinės ir šiaip vėlyvosios dainos.

Literatūrinės poezijos įtaka vėlyvosioms liaudies dainoms

Masiniam skaitytojui prieinamiausi ir šiuo metu labiausiai veikiantys tradicinę kultūrą yra populiarius religiniai tekstai ir pasaulietinė liaudžiai skirta literatūra: maldaknygės, katekizmai, giesmynai, vadovėliai, kalendoriai, didaktinės apysakos. Kaip teigia Meilė Lukšienė, pasaulietinės literatūros kūryba šiuo laikotarpiu tebuvo „bažnytinio darbo – pamokslų – tąsa“, o „grožinė forma kartais tik priemonė geriau atlikti pedagoginiams uždaviniams“¹⁰. Reikėtų kito išsamaus tyrimo, kad išsiaiškintume, kiek liaudies dainas veikė rašytinė proza – pamokslai, „priklodai“ iš religinių meditacijų knygų, didaktinės apysakos, vaizdeliai, periodikoje aprašomi atsitikimai ir istoriniai įvykiai. Įvairūs eiliuoti kūriniai, parašyti lietuvių kalba, skaitomiausių XIX a. tekstų sąrašė nesudarytų daugumos. Pasaulietinė poezija bene daugiausia plito per rankraštinius dainynus. Populiariausi ir žinomiausi poezijos žanrai šiuo metu – giesmė, idilė, proginis eilėraštis, dūma (eiliuotas poetinis kūrinys). Būdingiausi amžiaus vidurio individualiosios poezijos bruožai – didaktiškumas ir idiliškumas¹¹.

Liaudies skaitoma religinė poezija – visų pirma religinės giesmės. Jos XIX a. užima gana svarbią vietą kaimo bendruomenės gyvenime: įvairiomis progomis giedamos bažnyčioje, namie, lauke, pakelėse prie kryžių bei koplytėlių. Paprastam žmogui tai tarsi aukštosios poezijos atitikmuo. Tik tas „aukštumas“ liaudies yra suvokiamas kitaip: tai ne išskirtinis meniškumas, meistriškumas ar originalumas, o ypatinga turinio vertė, išskirtinė teksto reikšmė gyvenimui. Čia susipina maldos, raudos intonacijos ir prašymo, šventųjų adoravimo intencija. Tik nedidelė dalis religinių giesmių galėtų būti pavadintos pabrėžtinai normatyvinėmis, didaktinėmis. Žinomiausios iš jų „Buvo žmogus bagotas“, „Gana jau, gana, gana uliavoti“. Šių giesmių pavyzdžiu sukurtų pamokomų liaudies dainų kaip ir nėra.

Tačiau tuo pat metu liaudyje žodžiu plito kitokios religinės giesmės¹². Jose religiniai personažai, religinių siužetų nuotrupos supinami su tradicinio folkloro vaizdiniais ir simbolika. Kai kuriose giesmėse išlaikomi folkloriniai simbolinio vaizdo kūrimo principai: pradedama mitinių vandenų (marių ir ežero vidurys) motyvu, pasikui pasirodo vandenyje kylantys pasaulio modelio simboliai: kalnas su bažnyčia, altoriai, žvakės, lelijos. Jie tarsi nurodo poetiniame vaizde koduojamų prasmų slaptumą, sąlygiškumą. Jaučiamos pastangos perteikti pasaulio struktūros, dievų ir reikšmių hierarchijos vaizdą. Liaudies giesmių poetinis simbolinis pasaulėvaizdis gali būti interpretuojamas ir kaip savita pasaulio tvarkos metafora.

Kita problema – religinių giesmių parodijos. Manytume, jog dauguma jų nėra folklorinės kilmės, jų negalima laikyti grynai liaudiška tradicija. Tai rodytų jų gyvavimo būdas ir variantiškumas. Giesmių parodijos plinta beveik vien rašytiniu būdu. „Girtuoklių gadzinkas, litanijas“ mokėdavo tik pavieniai dainininkai. Šios dainos vargiai galėtų pritaipyti vakaronėse ir kaimo apeigose dėl ilgo ir sunkiai įsimenamo teksto. Nėra žinių, kad jos būtų dainuojamos per vestuves ar pobūvius. Palyginti labai mažai variantų, perkurtų pagal folklorinės adaptacijos dėsningumus. Be to, nuo folklorinės tradicijos juos labai skiria tiek leksika, poetika, tiek ironiška intonacija. Religinių giesmių parodijos tema ir motyvais labai artimos populiarioms didaktinėms dainoms apie blaivybę, tačiau šių dviejų žanrų intencijos yra priešingos. Pirmosios dainos skirtos pramogai, jose mėgaujama iškalba, šmaikštumu, religinių ir buitinių vaizdų asociacijomis, antrosios – pabrėžtinai normatyvinės, didaktinės, apeliuojančios į sąžinę, padorumą ir gąsdinančios pomirtiniu teismu bei viešu pasmerkimu. Tikėtina, kad didaktinių dainų apie blaivybę kūrėjai galėjo būti veikiami „girtuoklių adynų“ kaip tam tikro pavyzdžio, tačiau populiariaji didaktiniai variantai nuo jų gerokai nutolę – nebeturi nei tokios struktūros, strofikos, nei išsamios poetinio vaizdo plėtotės.

Lyginant religinio diskurso atspindžius tradiciniame ir vėlyvajame folklore susidaro įspūdis, kad religinių tekstų normatyvumas čia reiškiasi dvejopai: folklorinė tradicija įtraukia religinius vaizdinius ir priderina juos prie senųjų dainų sąlyginio poetinio vaizdavimo principų (religinės liaudies giesmės) arba religinių raštų retorika ir problematika yra randama vėlyvosiose Blaivybės sąjūdžio laikų dainose, kuriose krikščioniškas pasaulėvaizdis pateikiamas labai paviršutiniškai, o pagrindinis vaizdavimo objektas yra žmonių ydos.

Kad tradicinių dainų ir religinių giesmių simbiozės būta silpnos, rodo ir tai, jog tradicinės poetikos dainose nerasime giesmėms būdingos struktūros bei maldos, prašymo, adoravimo intonacijų. Tokių ypatybių gausu tik vėlyvosiose gamtos, nacionalinio išsivadavimo judėjimo dainose ar dainose apie girtuoklius. Šios dainos iš giesmių perima kreipimosi į Dievą motyvą, paprastai įkomponuojamą dainos pabaigoje, taip pat apibendrinamąjį samprotavimą, kaip kūrinio užuomazgą, kuris tolesniuose posmuose įvairiai iliustruojamas (tokios kompozicijos yra populiarūs religinės „Giesmė apie smertį“). Silpnos poetinių religinės ir folklorinės tradicijų sąveikos fone Antano Baranausko epinė didaktinė poemėlė „Dievo rykštė ir malonė“ atrodo drąši ir novatoriška. Joje susilieja liaudiško stiliaus vaizdumas ir pagrindiniai bažnyčios ideologiniai teiginiai, istorinis mitinis žiūrėjimas į tautos praeitį ir nūdienos aktualijos.

Kiek kitaip tradicinių dainų sąveikauta su pasaulietine poezija. Jos skverbimosi į tradicinę dainą pradžią konstatuoti labai sunku. Tiesa tai, kad XIX a. lietuvių liaudies dainoms daro įtaką ne tiek originali, individuali literatūrinė kūryba, kiek kaimyninių kraštų senos ir naujos dainos, proginė poezija, gavendos, idilės. Folklorą šiuo atveju turime lyginti su kitų socialinių sluoksnių sukurtais populiariais tektais, kurie ne šiaip skaitomi, bet nuolatos kartojami (atliekami, perspausdinami), minimi, komentuojami bei plagijuojami.

Ypatingo dėmesio verta idilė, nes jos, kaip raštingoje visuomenėje mėgstamo žanro, poveikis dainoms yra beveik toks pat stiprus kaip ir liaudžiai kurtos didaktinės poezijos. Idilinės kūrybos normatyvumą lemia tai, kad ji nors ir kuriama ne švietėjiškais tikslais, tačiau yra meninės saviraiškos, filosofinės refleksijos, individualią savivoką atspindintis žanras. Idilinės poezijos pasaulėvaizdis sąmoningai konstruojamas tarsi žemdirbiui būdingo pasaulėvaizdžio imitacija. Anoniminėje ir autorinėje lietuvių idilinėje poezijoje grožimasi natūralia gamta, žemdirbio darbu, rodomas gebėjimas džiaugtis šia diena ir iškeliami saikingos, santūrios gyvenimiškos laikysenos vertė¹³. Idilinėje poezijoje perteikiami tie idealai, kurie tariamai svarbūs paprastam sodiečiui, civilizacijos ir turto nesugadintam žmogui.

Tačiau šios poezijos normatyvumas labai skiriasi nuo folklorinio normatyvumo. Literatūrinėje idilėje demonstruojama palyginti gili savimonė, sąmoningas apsisprendimas gyventi tam tikru pasirinktu būdu. To niekada nerasime tradicinėje dainoje. Čia lyrinis subjektas yra likimo genamas, vargo gožiamas, suvaržytas. Liaudies dainos etinė vertė – palankumo ir nuolankumo ugdymas tam, kuris yra tavo lemties dalis. Palankumas šalia esantiems, kaip nusilenkimas lemčiai, ypač ryškus vestuvių ir našlaičių dainose. Į populiarių folklorinį repertuarą iš idilinės tradicijos perėjo ne tiek literatūrinės žemdirbiškos savimonės demonstravimas, kiek paskiri motyvai, perteikiantys ne naują idėją, požiūrį, o tik naujai vaizduojantys žmogų – detalizuotai, tradicinėms dainoms nebūdingose situacijose. Iš idilinių dainų folklore neginčijamai išgali du motyvai: pypkės rūkymo (mąstymo apie savo gyvenimą pypkiuojant) ir šurpauš kapinyno vaizdo (pomirtinės lygybės ir žmogaus menkumo refleksijos). Paprastai sunkiau suvokiamos individualiosios poezijos prasmės nyksta, ir folkloro atlikėjų atmintyje lieka tik tai, kas vaizdingiausia, emociškai pa-

veikiausia. Idilinėje poezijoje pytkininkas užsirūko prieš pradėdamas moralinius samprotavimus ar šiaip kokią pasakojimą. Pypkės rūkymo motyvas yra tarsi ritualizuota lyrinio subjekto poza, rodanti būsimą apmąstymą (žr. LMD I 54/68/). Vėlyvosiose populiariose dainose pypkė tėra vyriško pasididžiavimo, orumo ženklas, simboline reikšme artimas bernelio kepurei tradicinėse dainose. Panašiai yra atsitikę ir su kraupiu kapinių vaizdu. Individualiojoje idilinėje poezijoje seni kapai, sunykę žmonių palaikai primena apie gyvenimo trapumą, žmogiškųjų poreikių ir šlovės menkumą. Populiariausi vėlyvųjų dainų variantai kapų vaizdą pateikia kaip savaimė įdomų ir jį papildo tradiciniais folkloriniais samprotavimais, sodietiška išmintimi. Lyrinis subjektas, išvydęs kapuose palaikus, stebisi materialių dalykų sunykimu (*kur brangūs rūbai – ten pelenėliai, kur aukso žiedai – sąnarėliai*), suvokia socialinės nesantaikos ar nelygybės nereikšmingumą (*dabar vienoj eilėj guli, jokių barnių nebeturi*), kad per visą gyvenimą žmogus tužgyvenąs šešias lentas. Vienintelis ne-folklorinis motyvas (jis tampa gana populiarus) – kirmėlių graužiamo kūno vaizdas.

Viena populiariausių idilinės poezijos temų – gamtinio pasaulėvaizdžio, metų laikų kaitos apdainavimas. Esama tekstų, kur kartu su gamtiškuoju ciklu vaizduojami ir žemdirbio laukiantys darbai; skaitant susidaro įspūdis, kad pasakotojas tarsi moko, aiškina, kas vyksta gamtoje ir kokia vieta joje skiriama žmogui. Šioje poezijoje juntamas mėgavimasis gebėjimu įvardyti aplinkoje stebimą judesį, noras perteikti tai, kas žinoma ir reikšminga. Manytume, kad kaip tik iš gamtiškosios idilinės poezijos į populiariąsias vėlyvasias dainas ateina išmintingos gamtos motyvas. Gamtos dainose galima rasti posmų, kur paukštelis ar augalas moko žmones santarvės, išminties, deramos gyvensenos. Laukinis gamtos padarėlis tarytum geriau jaučia Aukščiausiojo valią ir norus. Šie motyvai yra švietėjiškos ideologijos atspindys, kartu juose jaučiama sąsaja su senųjų dainų pasaulėjauta.

Apibendrinami galime teigti, kad senųjų tradicinių dainų, religinių giesmių ir pasaulietinės poezijos normatyvumas bei jo raiška gerokai skiriasi. Ne mažiau svarbu ir tai, kad XIX a. antrojoje pusėje paplitusios didaktinės dainos doros ir blaivybės temomis mažai ką bendra turi su religine giesme ar idile – populiariausiais literatūriniais poetiniais žanrais. Be to, jokioje literatūrinės poezijos – religinės, idilinės, proginės, klasicistinės ar romantinės – tradicijoje nėra tiek daug tiesmuko moralizavimo, apeliavimo į auditorijos nuomonę ir pastangų keisti realybę. Ar įmanoma, kad vien Blaivybės sąjūdis ir pavienių lietuvių švietėjų poetinė kūryba būtų davusi tokį stiprų impulsą didaktinėms dainoms išpopuliarėti? Juk kai kurie dainų tipai turi po kelis šimtus variantų, o didaktinių dainų tradicija gyvavo gerokai ilgiau, ne vien šio sąjūdžio laikotarpiu. Ar galima manyti, kad liaudžiai skirtoje populiariojoje literatūroje ir bažnytinėje retorikoje vyraujanti didaktizmo dvasia tiesiogiai persidavė liaudies dainoms ir buvo svarbiausias liaudiškojo didaktizmo šaltinis?

Į šį klausimą bent iš dalies būtų įmanoma atsakyti tik išsiaiškinus tipingiausias retorines poetines tradicinių dainų ir XIX a. literatūrinės poezijos normatyvumo raiškos priemones ir palyginus jų apraiškas vėlyvosiose didaktinėse dainose. Tai leistų bent iš dalies nustatyti, kokia šių dviejų tradicijų sąveika yra dainose.

Folklorinės tradicijos įtaka vėlyvųjų dainų normatyvumui

Pirmiausia vertėtų kelti klausimą, ar folklorinė tradicija kaip nors veikia naujų didaktinių dainų turinį, ar populiariaji didaktiniai tipai artimi kokiems nors tradiciniams žanrams. Kaip rodo archyvinė medžiaga, daugiausia yra doros ir blaivybės dainų. Jų tipų yra palyginti daugiau nei kitų didaktinių dainų, be to, dainų tipai doros ir blaivybės temomis išsiskiria variantų gausa ir versijų įvairove. Kur kas mažiau paplitusios literatūrinės kilmės dainos apie socialinių santykių problemas, gyvenimo prasmę, žmonių ydas – tinginystę, godumą, tamsumą. Iš visų didaktinių tipų populiariausi yra tie, kurie temiška ir pagal vaizdavimo objektą artimi kitiems gausiausiems tradiciniams dainų žanrams – meilės, šeimos, vaišių, humoristinių. Taigi tikėtina, kad doros ir blaivybės dainos išpopuliarėjo ne vien todėl, kad buvo primygtinai diegiamos per bažnyčią ir spaudą, bet ir todėl, kad jos tarytum pritapo prie senosios folklorinės tradicijos, kur jau buvo susidariusi terpė joms gyvuoti. Neatsitiktinai didelė dalis didaktinių dainų apie blaivybę kontaminuojamas su panašaus turinio humoristinėmis dainomis. Doros dainas su vestuvinėmis, šeimos, meilės dainomis suartino rūtų vainiko, mergelių skastybės, jaunystės dienų apdainavimai.

Sutampa ir populiarių didaktinių bei minėtų tradicinių dainų vaizdavimo objektas: mergelė, jos doros ir jaunystės atributika, girtuoklis, sunki jo būklė išgėrus ir šeimyninė padėtis prasigėrus. Didaktinių dainų herojai yra daugiau socialiniai tipai nei tradicinių apeigų personažai, bet juos vaizduojant minima ta pati atributika, išlaikomas panašus vertinamasis emocinis santykis su objektu, reiškiniu: pajuoka, pyktis, liūdesys.

Išskirtine poetine modifikacija reikėtų laikyti rūtų vainiko motyvo simbolinį išplėtojimą. Vėlyvosiose dainose jis svarbus kaip ir tradicinėse, tik įgyja krikščioniško sakralumo aureolę: *Žalios rūtelės nog Dievo priliktos, Del jaunų panelių cnaotos padidintos. Žalios rutelės po langais pasėtos, Ale nieks nežino iš kur prasidėjo. Iš prakaito Jėzaus ta žolėlė dygo, Ji nebijo žiemos nė šaltelio didžio*¹⁴.

Atrodytų, tai visiška inovacija folklorinių dainų tradicijoje. Tačiau jos negalime sieti su konkrečių religinių ar proginės poezijos tekstų įtaka. Spauldoje doros dainų pasirodo taip pat gana vėlai ir nedaug. Naujas simbolinis prasmės antsluoksnis greičiausiai ateina iš vestuvinių oracijų; jose jau XIX a. ryški religinių tekstų įtaka, pats nuotakos vainikas oracijose aukštinamas su krikščionišku pamaldumu. Pavyzdžiui, 1856 m. datuojamame rankraštiniam rinkinyje viena vestuvių oracija prasideda taip: *Paneli Švenčiausia rūtielas sieja, ponas Jezus darželį tvėre. Aukso basleliais ažbedžiodamas, sidabro vytelēm vičiodamas, vario lentelēm uždėliodamas. Vielykų ryti rūteles sudyga, Šventa Petra ryti rūtelas sužyda <...>* LMD I 165(21).

Tiriamuoju laiku skirtinguose žanruose rūtų vainikas interpretuojamas kelerio-pai: vestuvinėse dainose šis simbolis daugiaprasmiškas ir kartu tai pirmiausia konkretus apeigos atributas, vėlesnėse meilės dainose rūtų vainikas tėra merginos padorumo ženklas, o literatūriškose doros dainose – dieviškos garbės vainikas, gaunamas už žemiškos laimės atsižadėjimą. Tai, kad vienas simbolis yra populiarus keliuose skirtingose kilmės ir funkcijos žanruose, rodo to simbolio reiškiamų verčių aktualumą,

gyvybingumą, kelių žanrų ir jų atstovaujama tradicijų artimumą. Simbolinių struktūrų perimamumas – vienas esminių tradicijos tvarumo įrodymų. Pasak Jurijaus Lotmano, simbolinės struktūros kultūroje atlieka svarbų organizacinį vaidmenį: „Vyraujančių simbolių rinkinio vientisumas ir jų kultūrinio gyvenimo tęstinumas dažniausiai lemia nacionalinės ar arealinės kultūros ribas“; „simbolis, paveldėtas iš praeities, aktyviai koreliuoja su kultūriniu kontekstu, transformuojasi jo veikiamas ir pats jį transformuoja“¹⁵. Būdamas gana talpus ir neapibrėžtas, jis vis dėlto palaiko esminių kultūrai vertybių tęstinumą, suteikia stabilumą tradicijos transformacijos laikotarpiu.

Normatyvinė didaktinių dainų raiška turi ir daugiau atitikmenų tradiciniame folklore. Iš tų pačių vestuvinių oracijų į vėlyvųjų dainų tekstus ateina pagarbus, o kartu ir familiarus kreipimasis į klausytoją. Žinoma, galima teigti, jog iškilmingas kreipimasis būdingas pamokslui ir net knygos prakalbai, kad didaktinių dainų kūrėjai, jei jie buvo kunigai, komponuodami didaktinius tekstus greičiausiai rėmėsi homiletikos pagrindais. Tik ar tie tekstai būtų pritaipę folklorinėje tradicijoje, jei čia dar anksčiau nebūtų nusistovėjęs bent iš dalies panašus kalbėtojo ir klausytojo santykis?

Esama ir kitos tendencijos: kai kuriuose variantuose didaktinė intencija stipriama teksto pabaigoje priduriant kuo daugiau didaktinių argumentų. Tokie suliaudinti didaktinių dainų variantai artėja prie senesnių tradicinių žanrų: vestuvinių lojimų, plūdimosi motyvo meilės, šeimos dainose. Su šiais žanrais didaktines dainas sieja tema – doros, girtuoklystės. Iš literatūrinės tradicijos jos perima ir išlaiko tik kai kuriuos religinius vaizdinius, frazeologiją, iš individualiosios – vieną kitą motyvą, situaciją.

Visa tai rodo, kad folklorinė tradicija XIX a. dar veikia kaip uždara sistema, kuri atsirenka išorines įtakas ir jas adaptuoja pagal savo veikimo dėsnius. Šį teiginį galėtų patvirtinti ir pateikėjų pastabos apie didaktinių dainų vartojimo atvejus. Naujoviškos populiariosios dainos buvo dainuojamos ne tik bažnyčioje, ne tik per iškilmingas draugijų šventes, kunigų vizitų metu, bet ir kaip tradicinės dainos – per vestuves, pokylius. Kai kada jos dainuotos kam nors iš pažįstamų norint pasmerkti kokią nors jo ydą, pakritikuoti. Kartais didaktiniai tekstai vertinti kaip humoristiniai, grynai pramoginiai.

Išvardyti argumentai leistų mąstyti apie folklorinės tradicijos diktatūrą vėlyvųjų dainų poetinei raiškai. Tradicija veikia ne tik atsirinkdama tekstus pagal turinį ir funkciją, bet ir formuoja vėlyvąjį folklorą kaip neišsąmonintas normatyvinis kanonas.

Literatūroje idėjų raiška yra normatyvinės poetikos ar retorikos dalykas, o folkloro normatyvumo raiška yra nulemta ilgaamžės tradicijos veikimo. Suvaržyta ribotų žmogaus atminties galimybių išlaikyti aktyviojoje atmintyje tam tikrą tekstų ir formulių kiekį, apribota momentinio girdimosios atminties nepajėgumo ir būtinybės paveikti klausytojo sąmonę maksimaliai čia ir dabar, tradicija įtvirtina tik ribotą minties ir emocinio išpūdzio bei loginio apeliavimo priemonių arsenalą. Minties ir jausmo raiškos priemonės įgyja pastovų, konservatyvų, priimtina daugumai, taigi kartu ir normatyvinį pobūdį. Visa tai tradicinio folkloro atlikėja, ypač berašti, veikia kaip tobulas, tinkamas, visiems suprantamas ir patikimas poetinis kanonas. Įprasti-

nės poetinės raiškos priemonės leidžia be didelių pastangų įsiminti tekstus ir juos keisti, pritaikant reikiamai progai. Tuo pat metu atmintyje saugoma tradicija veikia atlikėjo ir klausytojo sąmonę kaip vienintelis būdas kalbėti apie tai, kas yra ir turi būti išreikšta: „Iš kartos į kartą perduodami įsitikinimai, gyvenimo principai, grožio vaizdiniai, senojo tikėjimo arsenalas yra emocionaliai išgyvenamas, įaugęs į sąmonę ir duoda konkrečiai situacijai vienintelį priimtina – kuriam nėra alternatyvos – paaiškinimą ir įvertinimą“¹⁶. Tas poetinis šablonas – visuose dainų žanruose pasikartojantys tropai, sintaksinės figūros ir netgi tam tikra logika pagrįsta poetinio teksto struktūra. Pateiksime keletą pavyzdžių.

Iš tropų aiškiausią normatyvinę krūvį turi nuolatinis epitetas. Rusų dainų tyrinėtoja S. Nikitina teigia, kad nuolatinis epitetų svarbiausia paskirtis – normatyvinis vertinimas; „požymis, išreikštas nuolatinio epitetu, rodo, kad daiktas idealiai atitinka savo prigimtį ir paskirtį“. Taigi epitetas parodo, kad daiktas atitinka normą, kad taip turi būti¹⁷. Normatyvumas priskiriamas tradiciniam epitetui, kuris visų pirma vizualus, jis yra bendro poetinio dainos vaizdo dalis. Kitoks, prikišamai normatyvus, vėlyvųjų dainų epitetas: „geroji mergelė“, „viežlybas sūnelis“ ir pan. Tai vertinantis epitetas. Tačiau vizualaus ir vertinančio epiteto funkcija tekste iš dalies sutampa.

Neretai tradicinėse dainose žmogaus etinis idealas išryškinamas palyginimu, opoziciniu vaizdavimu: *Užu gero vyro Kaip tai gera yra: Nuometėliai čiūžuoja, Galionėliai blizguoja. Užu blogo vyro Kaip tai bloga yra: Vsi vėjai užuoja, Patvorėliais čiūžuoja* LTR 31(374). Dažnai į vieną tekstą sudedami paralelizmas ir opozicinis vaizdavimas. Panašiu principu kuriamos ir kai kurios vėlyvosios didaktinės dainos. Tačiau tradicinėse dainose vaizdų palyginimais ar opozicija paprastai išreiškiamas ne tik normatyvinė nuostata, bet ir sustiprinama emocinė įtampa, o vėlyvosiose analogiška kompozicija yra daugiau racionalaus požiūrio iš šalies demonstravimas: *Mes jau einam bažnytėlan, O pijokai – karčemelaj. Mes bučiuojam švintų žemį, O pijokai – žydo kelį. Mes bučiuojam švintų mūkų, O pijokai – žydo runkų. Mes jau laukiam pamokslalio, O pijokai – butelalio* LTR 889(96).

Vėlyvosiose, kaip ir tradicinėse, dainose sykių įsitvirtinęs posakis, klišė, motyvas, frazė ar vaizdus palyginimas linkę tapti vienintele priemone pareikšti nuomonę apie vieną ar kitą dalyką; kartu tai yra vienintelis tradicijos įtvirtintas būdas mąstyti apie naujoves ir aktualijas. Taip formavosi nelabai paslankus dainų normatyvinis diskursas. Ryškiausias nepaslankumo įrodymas – naujoviška lotinė ir adoracinė topika, atsikartojanti daugelyje vieno žanro tipų. Dainoms apie girtuoklystę būdingas ribotas lotinių groteskiškų ar sausai moralizuojančių motyvų kiekis: *zvanij varpas į bažnyčią – pasiprovyk pijonyčia; jei tu gerti nepaliausi, tai su Maušu pekloj bliausi* JLD 356(Gr 1, 8); *kas arielko geri, tris griekus turi, par akuliorius į dangų žiūri <...>* LTR 567(39). Kitų žanrų dainoms būdingi ne tik lotiniai, bet ir adoraciniai motyvai, šlovinantys abstrakčias dorybes (meilę, kantrybę), „panystės stoną“. Dažniausias adoravimo būdas – estetizavimas pasitelkiant gėlės, žydėjimo vaizdinį: *Kantrybe mieliausia, tu kvietkelio žiedas, Eik pas man greičiausia, saldink vargus, bėdas* LMD I 855(45).

Didaktinėms dainoms būdingas aforistiškumas, kartais net parboliškumas: *Obuolys noksta ir greitai genda, Kaip tik kirmelė į jį įlenda, Lygiai ir žmogus liegsta ir serga, Ar būtų boba, ar kokia merga* LTR 329(235).

Tradicinių dainų struktūra, kuriai būdingas situacijos, subjekto ar reiškinių vaizdavimas įvairiais būdais (iš kelių skirtingų subjektų pozicijų ar kai viename tekste derinami apibendrintas, atsietas ar priartintas, simbolinis vaizdavimas, dialogas, veiksmas, emocinis prasminis apibendrinimas), taip pat gali veikti kaip tam tikras normatyvinės poetikos šablonas. Tokia mintis kyla pastebėjus, kiek vėlyvųjų populiarių dainų turi analogiškas tradicinių dainų tekstams struktūras, panašią poetinio vaizdo kūrimo, lyrinio subjekto refleksijos slinktį. Remdamiesi J. Lotmano įžvalga, jog meno kūrinio idėjinis turinys realizuojamas jo struktūroje¹⁸, laikysime, kad vėlyvųjų ir tradicinių dainų struktūriniai poetinio vaizdo perteikimo ypatumai yra tiesiogiai susiję su pasaulėjauta, vertybinėmis nuostatomis bei tam tikrais socialinių normų įtvirtinimo tekste dėsningumais. Palyginkime šiuo požiūriu keletą tradicinių vestuvinių dainų ir populiarių tekstų apie girtuoklius.

Mūsų manymu, lemtingą įtaką dainos teksto struktūrai turi pradžia – pirmasis posmas ir ypač pirma jo frazė. Čia būna užkoduota pati išsakyto intencija, poetinio patyrimo ar socialaus veiksmo, racionalaus ar emocinio vertinimo impulsas. Labai tikėtina, kad vėlyvosios dainos, kurios pradėdamos panašiai kaip tradicinės, turės panašią minties, nuotaikos, vaizdavimo slinktį. Pavyzdžiui, jei daina prasideda lyrinio subjekto pasakojimu apie jo paties atliekamą veiksmą (darbą, kelionę), toliau paprastai bus kalbama apie susitikimą ir lemties pokyčius – vienoki ar kitoki socialinio statuso pasikeitimą. Pabaigoje, tikėtina, bus vaizduojamas atsietas apibendrinimas. Pavyzdžiui, vestuvinėje dainoje „Po beržynų uliojau“ (LTR 1970/56/) ir vėlyvojoje dainoje apie girtuoklius „Anksti rytą atsikėlęs“ (LTR 3526/305/) pirmiausia matome du „keliaujančius“ bernelius – vaikštinėjantį po beržyną ir bėgantį į karčemą. Abiejų herojų veikla nėra itin tikslinga ar prasminga. Pirmas posmas nutiekia atpalaiduojamai. Atitinkamuose tolesniuose posmuose pateikiamas pokalbis su mergele ir tikslo siekimas – žirgo paieškos ar noras išgerti. Paskui eina negatyvus siekiamų objektų sukeltas rezultatas: žirgas pridaro eibių darželyje, nusigėręs bernelis įpuola purvynan, patiria sarmatą, prageria turtą. Pastarasis momentas abiejose dainose apeliuoja ir į vienkartinį įvykį, ir tuo pat metu nurodo tęstinę būklę (santauka, vargas gyvenimas prasigėrus). Abi dainos baigiamos apibendrinamuoju vaizdu: *Žvengia žirgas avižų, verkia bernas pinigų; Už alų ir midų žydui kelnes atiduo-da*. Tai ne tik istorijos finalas, bet ir užuomina apie socialinį dėsningumą. Tokios struktūros tekste dainos pabaiga nors tiesiogiai ir nemoralizuoja, bet emociškai klausytoją veikia tarsi perspėjimas: nieko gero nelauk „uliodamas“ ar bėgiodamas į karčemą išgerti. Daina, pradėta kaip neutralus ar žaismingas pasakojimas, virsta socialinio pobūdžio perspėjimu.

Kitokia dainos struktūra būdinga tekstams, kuriuose pirmiausia išgirstame personifikuotą bendruomenės balsą. Tiek vestuvinė „Čiulba volungėlė“ (LTR 3785/151/), tiek didaktinė „Šaukia varpai į bažnyčią“ (LTR 1558/217/) dainos kreipiasi į silpną, pažeidžiamą bendruomenės narį – nuotaką, kuri neturi laisvos valios pasirinkti savo

lemtį, ir „pįjonyčią“, kuris yra tiesiog nepajėgus tvarkyti savo gyvenimą. Paskui abu adresatai yra draudžiami, tramdomi. Pirmoje dainoje tas varžymas – apeiginis (*Citie, neverkie, Nelementavokie, Reiks eit už vyro, Reiks pauliavotie*), antroje – moralistinis (*Pasiprovyk, pįjonyči*). Toliau dainose minima artimiausia ateitis, neišvengiami veiksmai bei pasekmės: *Reik stot an šliūbo; reik atsisveikintie; jei tu gerti neperstosi, unt Maušas peklon nujosi* ir t. t. Abu tekstai kelis kartus vis naujai perteikia būsimos situacijos neišvengiamumą ir kuria niūrią nuotaiką. Tokio tipo dainose bendruomenės autoritetas, kurį išreiškia personifikuotas autoriteto balsas, nesąmoningai įtvirtinamas kaip griežtas, nepermalduojamas, nepalenkiamas. Tuo pat metu stipresnę maldų ir giesmių įtaką patyrusi poezija ar individuali daina pabrėžia ne autoriteto balsą, bet subjekto, besikreipiančio į Dievą, meldimą. Tai vilties ir nuolankumo tekstai, kurių retorika dainoms doros ir girtuoklystės temomis nebūdinga.

Jei populiari daina pradedama jausmingu lyrinio subjekto kreipimusi į moralinį autoritetą, lėmėją, tikėtina, kad vyraus nuoskaudos, o ne pagalbos prašymo intonacijos. Tipinga, kad toliau eis skundas, nelaimingos lemties apgailėjimas, paskui – prarastų pageidaujamos socialinės identifikacijos požymių išvardijimas. Pavyzdys gali būti vestuvinė daina „Oi matušė, matušele“ (LTR 838/36/) ir didaktinė „Ak tu, Dievai, visugalis“ (JLD 32). Merginos pirminio statuso praradimą vestuvinėje dainoje liudija jos išskyrimas iš vestuvininkų pulko, „nebežydejimas“, didaktinėje – bajoro kepurės praradimas, jo voliojimasis kartu su gyvuliais ar merginų senėjimas, „širdies supuvimas“. Nei tradicinėje, nei vėlyvojoje dainoje nerasime apsisukančio likimo rato: konstatavimo apie socialinės padėties pablogėjimą ir grįžimo į pradinę teigiamą būklę. Tokia dainos vyksmo slinktis reikalautų ne vieno, o dviejų įvykių apdainavimo, radikalaus nuotaikos pasikeitimo. Daina nepajėgi to padaryti, ir tai yra esminis bruožas, skiriantis ją nuo epinio diskurso. Epas (plačiaja prasme) – tai siužetas, kuriame yra pozityvios būklės praradimas ir atkūrimas, keli įvykiai ir kelios nuotaikos permainos. Taigi dainos normatyvumas yra tiesiogiai priklausomas nuo emocinio santykio su vaizduojamuoju objektu. Nuotaika apriboja normatyvinių įtaigos priemonių pavartojimo galimybes. Neįmanoma, kad vienoje dainoje pintųsi adoracinės ir lotinės intonacijos, racionalūs loginiai argumentai ir komiškas ydos vaizdavimas.

Aukščiau pateikti pavyzdžiai, be abejo, neįrodo, kad visos vėlyvųjų dainų struktūros yra perimtos iš folklorinių dainų. Tačiau šios sąsajos nėra ir atsitiktinės. Tikėtina, kad patirdami folklorinę adaptaciją prie tradicinių dainų struktūrinių modelių daugiau ar mažiau derinasi dauguma literatūrinių tekstų. Senųjų ir vėlyvųjų dainų poetinės struktūros gali būti tiesiogiai susijusios arba paprasčiausiai universalios, būdingos tam tikram sinkretinio mąstymo modeliui. Taigi vėlyvosios dainos yra organiška folkloro dalis. Didaktinių eilių randame XX a. pradžios rinkiniuose, užrašytuose iš visai beraščių vyrų ir moterų lūpų. Jos pateikiamos šalia tradicinių dainų ir net talalinių. Tekstus neretai lydi pastabos, pavyzdžiui: *išmokta iš kunigo, dainuota per balius, dainuota pajuokiant girtuoklius, dainuota per vestuves*. Jos atskleidžia vėlyvųjų dainų traktavimo liaudyje prieštarumą. Nuo taikymo pagal paskirtį – mokymo tvarkingai gyventi iki šventvagiško dainavimo išgėrus.

Baigiamosios pastabos

Straipsnyje išvardyti pastebėjimai perša mintį, kad XIX a. lietuvių tradicinė kultūra dar funkcionuoja kaip uždara sistema, įsileidžia tik kai kurias išorines įtakas ir jas savaip adaptuoja. Akivaizdu, kad literatūrinės kilmės dainoms, kurios buvo kurtos švietėjiškomis ar ideologinio poveikio intencijomis, tampant tradicinėmis, neretai kito ir jų vertė bei funkcija: rimto turinio daina, išreiškianti bažnyčios poziciją, galėjo virsti tiesiog lojyne ar humoristiniu kūriniumi pramogai. Šiaip ar taip, bažnyčios autoriteto balsas folklorinėje tradicijoje tapo bendruomenės autoriteto balsu.

Tik iš dalies pripažindamos prie tradicinių dainų funkciškumo ir atlikimo intencijos, vėlyvosios dainos plėtė dainininkų supratimą, ką galima ir dera dainuoti. Jos jungė žmones nebe kaip giminės ar kaimo bendruomenės narius, bet kaip katalikus, kalbančius ir dainuojančius lietuviškai. Didaktinių dainų *broliai ir sesutės* nebėra tie patys tradicinių dainų *bernelis* ir *mergelė*, tai greičiau kreipinys į žmones kaip blaivybės brolijos narius, kaip į krikščionis. Amžiaus pabaigoje išpopuliarėjusi didaktinė daina mokė nebe prisitaikymo, bet socialinio aktyvumo. Nors ir primityviai, čia idėja ir siekis, veikimo valia priešinasi gyvensenos ir galvosenos konservatyvumui, įsisenėjusioms socialinėms ydoms. Dainų pabaigoje vis dažniau nuskambantis racionalus pastebėjimas, apibendrintas įvertinimas ar pragmatinė argumentacija tekstus skurdino poetiškai, tačiau teikė jiems didesnės socialinės įtaigos.

Literatūriškumas, minties reiškimas ir argumentavimas pagal didaktinės literatūros pavyzdį XIX a. pabaigoje tapo savotišku poetinės kūrybos kanonu, kone mada. Tačiau tai ne vien išorės dalykas. Tekstai, kuriuos neretai vadiname folklorinės tradicijos degradavimo pavyzdžiu ar profesionaliosios poezijos lopšiu, yra daugiau nei kokios nors tradicijos pradžia ar pabaiga. Aktualizuota, sąmoningai reiškiamą normatyvinę intenciją, retorinių, poetinių bei struktūrinių ypatybių perėmimas iš kitų kadaise buvusių normatyvinių žanrų priartina didaktinę dainuojamą poeziją prie centrinių statusą kultūroje užimančių tekstų¹⁹. Didaktinė daina moraline verte galėjo prilygti religinei giesmei ar maldai. Pasaulėvaizdžiu, menine raiška, struktūra, pasakojimo ir vaizdavimo būdais šios dainos labai artimos tautinio epo diskursui. Tai, kad epinės dainos menkai tekurtos ir neįsitvirtino folklorinėje tradicijoje, kalta gali būti senoji folklorinė tradicija, kuri buvo vis dar labai gaji ir adaptuodama išorines literatūrines įtakas naujus tekstus pernelyg suvaržė, nutrynė jų novatoriškumą bei suteikė naujai kuriamoms dainoms tradicinių funkcinių tekstų ypatybių.

¹ Lietuviškoji tarybinė enciklopedija, t. 8. V., 1981, p. 229.

² Г. Д. Гачев. Ускоренное развитие литературы. М., 1964, p. 15.

³ Rimantas Vėbra. Nacionalinės buržuazijos formavimasis XIX a. antroje pusėje Lietuvoje [Disertacija]. V., 1966, p. 299.

⁴ Lietuvių literatūros istorija XIX a. Sudarė J. Girdzijauskas. V., 2001, p. 509–570.

⁵ Mikalojus Katkus. Raštai. V., 1965, p. 251.

⁶ Piotr Kowalski. Współczesny folklor i folklorystyka (o przedmiocie poznania w dzisiejszych badaniach folklorystycznych). Wrocław, 1990, p. 14

⁷ Šioje vietoje dainų pavadinimai nurodomi pagal Lietuvių liaudies dainų katalogą, esantį Lietuvių literatūros ir tautosakos institute, kitur – pagal spausdintą medžiagą.

⁸ *Egidijus Aleksandravičius*. Lietuvių atgimimo kultūra: XIX a. vidurys. V., 1994, p. 12.

⁹ Ten pat, p. 8.

¹⁰ *M. Lukšienė*. Demokratinė ugdymo mintis Lietuvoje: XVIII a. antroji – XIX a. pirmoji pusė. V., 1985, p. 215.

¹¹ *Įytautas Vanagas*. Antanas Strazdas. V., 1968, p. 166.

¹² *Leonardas Sauka*. Lietuvių tautosaka. Kaunas, 1999, p. 245–247.

¹³ *Brigita Speičytė*. Poetinių kultūros formų kristalizacija XIX a. Lietuvoje [Disertacija]. V., 2003, p. 129–132.

¹⁴ Rutelė Musų dainose. Parašė P. Kragas. Kaunas, 1912, p. 27.

¹⁵ *Ю. М. Лотман*. Статьи по семиотике искусства. СПб., 2002, p. 129–132.

¹⁶ *Donatas Sauka*. Lietuvių tautosaka. V., 1982, p. 115.

¹⁷ *Е. Б. Артеменко*. Язык русского фольклора и традиционная народная культура. – Славянская традиционная культура и современный мир. М., 2003, p. 17.

¹⁸ *Ю. М. Лотман*. Структура художественного текста. М., 1970, p. 19.

¹⁹ *Heda Jason*. Literatūra, raštija, verbaliniai tekstai: kas yra tai, ką tyrinėjame? – Tautosakos darbai, [t.] XIV(XXI). V., 2001, p. 246.

Gauta 2004 04 03